

MJSS

MONTENEGRIN JOURNAL FOR SOCIAL SCIENCES

Volume 6. 2022. Issue 2.

CIP - Каталогизација у публикацији
Национална библиотека Црне Горе, Цетиње
COBISS.CG-ID 32743952

ISSN 2536-5592

Publisher: Center for Geopolitical Studies

Center for Geopolitical Studies

Časopis *Montenegrin Journal for Social Sciences* upisan je u evidenciju
medija, Ministarstva kulture Crne Gore pod rednim brojem 782.

MJSS

MONTENEGRIN JOURNAL FOR SOCIAL SCIENCES

Volume 6. 2022. Issue 2. Podgorica, December 2022.

Publishing this issue of MJSS was supported by the
Ministry of Science of Montenegro

Editor in Chief: Adnan Prekić

Editors: Živko Andrijašević, Dragutin Papović, Ivan Tepavčević

International editorial board: John K. Cox, North Dakota State University, Fargo, UNITED STATES; Tvrtko Jakovina, University of Zagreb, Zagreb, CROATIA; Lidia Greco, University of Bari, Bari, ITALY; Helena Binti Muhamad Varkkey, University of Malaya, Kuala Lumpur, MALAYSIA; Vít Hloušek, Masaryk University, Brno, CZECH REPUBLIC; Adrian Hatos, Universitatea „Babeş-Bolyai” Cluj, ROMANIA.

Montenegrin Journal for Social Sciences is indexed in: CEOL - Central and Eastern European Online; ERIH PLUS; Google Scholar; Index Copernicus; CiteFactor; Scientific Indexing Services (SIS); ISRA - Journal impact factor; Electronic Journals Library; ROAD; General Impact Factor; OAJI - Open Academic Journals Index.

Proofreading and lecture in English: Danijela Milićević

Proofreading and lecture in Montenegrin: Miodarka Tepavčević

Address: Danila Bojovića bb 81 400 Nikšić, Montenegro;

E-mail: mjss@ucg.ac.me

www.mjss.ac.me

Prepress and print: Pro file – Podgorica

Circulation: 100 copies

Volume 6. 2022. Issue 2. Podgorica, December 2022.

CONTENTS:

HOW RUSSIA PROMOTES PRO-RUSSIAN AND ANTI-WESTERN PROPAGANDA
IN THE BALKANS?

NARRATIVES OF SPUTNIK SRBIJA ON MONTENEGRO

Takuya NAKAZAWA..... p. 177.

THE ROLE OF THE ITALIAN COMMUNIST IN THE POLITICAL PROCESSES IN
ITALY AND EUROPE (1945–1978)

Luka FILIPOVIC..... p.197.

THE PAST IS UNPREDICTABLE: THESIS ON THE CONSTRUCTION OF HISTORICAL
MEMORY

Srdja PAVLOVIC..... p.225.

YUGOSLAVIA AND TRIANGULAR DIPLOMACY

Sanja RADOVIC p.249.

CARDINAL KOLLONITSCH'S RECOMMENDATION LETTER REGARDING THE
APPOINTMENT OF MARKO ZORČIĆ AS THE NEW UNIATE BISHOP OF MARČA

Mario ŠAIN..... p.271.

A NEW STATE ON OLD ROOTS – Book review: Živko Andrijašević, The History
of Montenegrin Statehood

Adnan PREKIC..... p.305.

BETWEEN SCYLLA AND CHARYBDES – HOW TO LEARN ABOUT
TOTALITARIANISM IN MONTENEGRO

Filip KUZMAN..... p.311.

ĐILAS AND MONTENEGRO – THE LAST EPISODE - Book review: Decay and war
– the diary of Milovan Đilas 1989-1995

Adnan PREKIC..... p.321.

DISAGREEMENT – Presentation of the project „Disagreement” - Cultural Center Belgrade Sanja RADOVIC	p.331.
DIPLOMATIC OVERVIEW – Book review: Branko Lukovac, Memories of a Diplomat Adnan PREKIC	p.335.
A BROAD ANALYSIS OF THE DISSOLUTION OF SFRJ – Book review: Yugoslavia – chapter 1980–1991 Balsa KOVACEVIC	p.347.
MONTENEGRO ON OTTOMAN AND EUROPEAN MAPS – Exhibition view: „Montenegro on Ottoman and European maps” Admir ADROVIC	p.355.
INSTRUCTIONS FOR AUTHORS	p.363.

Glavni i odgovorni urednik: Adnan Prekić

Urednici: Živko Andrijašević, Dragutin Papović, Ivan Tepavčević

Međunarodni uređivački odbor: John K. Cox, North Dakota State University, Fargo, UNITED STATES; Tvrtko Jakovina, University of Zagreb, Zagreb, CROATIA; Lidia Greco, University of Bari, Bari, ITALY; Helena Binti Muhamad Varkkey, University of Malaya, Kuala Lumpur, MALAYSIA; Vít Hloušek, Masaryk University, Brno, CZECH REPUBLIC; Adrian Hatos, Universitatea „Babeş-Bolyai” Cluj, ROMANIA.

Montenegrin Journal for Social Sciences indeksira se u sljedećim naučnim bazama: CEOL - Central and Eastern European Online; ERIH PLUS; Google Scholar; Index Copernicus; CiteFactor; Scientific Indexing Services (SIS); ISRA - Journal impact factor; Electronic Journals Library; ROAD; General Impact Factor; OAJI - Open Academic Journals Index.

Lektura i korektura na engleskom: Danijela Milićević

Lektura i korektura na crnogorskom: Miodarka Tepavčević

Adresa: Danila Bojovića bb 81 400 Nikšić, Crna Gora;

E-mail: mjss@ucg.ac.me

www.mjss.ac.me

Priprema i štampa: Pro file – Podgorica

Tiraž: 100 primjeraka

Volume 6. 2022. Issue 2. Podgorica, Decembar 2022.

SADRŽAJ:

KAKO RUSIJA PROMIVIŠE PRORUSKU I ANTIZAPADNU PROPAGANDU NA BALKANU?

NARATIVI SPUTNIKA SRBIJE O CRNOJ GORI

Takuya NAKAZAWA..... str. 177.

ULOGA ITALIJANSKIH KOMUNISTA U POLITIČKIM PROCESIMA U ITALIJI I EVROPI (1945–1978)

Luka FILIPOVIĆ..... str.197.

PROŠLOST JE NEPREDVIDIVA: TEZE O KONSTRUKCIJI ISTORIJSKOG PAMĆENJA

Srđa PAVLOVIĆ..... str.225.

JUGOSLAVIJA I TRIANGULARNA DIPLOMATIJA

Sanja RADOVIĆ..... str.249.

PISMO KARDINALA KOLONIČA O IMENOVANJU MARKA ZORČIĆA ZA MARČANSKOG UNIJATSKOG EPISKOPA

Mario ŠAIN..... str.271.

NOVA DRŽAVA NA STAROM KORIJENU – Prikaz knjige: Živko Andrijašević, Istorija crnogorske državnosti

Adnan PREKIĆ..... str.305.

IZMEĐU SCILE I HARIBDE – KAKO UČITI O TOTALITARIZMU U CRNOJ GORI

Filip KUZMAN..... str.311.

ĐILAS I CRNA GORA – POSLJEDNJA EPIZODA – Prikaz knjige: Raspad i rat – dnevnik Milovana Đilasa 1989–1995

Adnan PREKIĆ..... str.321.

NEPRISTAJANJE – Predstavljanje projekta „Nepristajanje” – Kulturni centar Beograd

Sanja RADOVIĆ..... str.331.

DIPLOMATSKI OTISAK – Prikaz knjige: Branko Lukovac, Sjećanja jednog diplomate

Adnan PREKIĆ..... str. 335

ŠIRA ANALIZA RASPADA SFRJ – Prikaz knjige: Jugoslavija – poglavlje 1980–1991

Balša KOVAČEVIĆ..... str.347.

CRNA GORA NA OSMANSKIM I EVROPSKIM KARTAMA – Prikaz izložbe: „Crna Gora na osmanskim i evropskim kartama”

Admir ADROVIĆ..... str.355.

UPUTSTVA ZA AUTORE..... str.366.

Review PaperPROŠLOST JE NEPREDVIDIVA: TEZE O KONSTRUKCIJI ISTORIJSKOG
PAMĆENJASrdja PAVLOVIC¹

Wirth Institute for Austrian and Central European Studies, University of Alberta

Address: Edmonton, T6G 2H4 Alberta. Kanada

Email: pavlovic@ualberta.ca

ABSTRACT:

The author analyzes the troubled relationship between the collective and individual memory, on the one hand, and the discipline of history that we teach and study at universities, on the other. Relying on significant body of scholarly work published over the last five decades the author is adopting and applying theoretical frameworks and methodological tools of history, sociology, anthropology, and cultural studies as well as the the sub-discipline of mnemohistory. He is mapping the process of constructing collective memory and elaborating on the categories of presence and absence within an official historical narrative. Furthermore, the author approached the concepts of “truth” and “memory” as both inherently unstable and destabilizing. Since the past is always presented through the narrative, contesting it means struggling over the issue of representation. With this in mind and in addition to its apparent academic and educational function, our understanding of the past also has strategic, political, and ethical consequences for our present and our future.

KEY WORDS: Collective remembrance; Historical narrative; Memory; Past; Historiography; Mnemohistory.

1 Srđa Pavlović: Diplomirao je na Odeljenju za etnologiju umjetnosti, u junu 1986. godine, na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu. U junu 1991. godine stekao je naučno zvanje magistra etnologije na Fakultetu u Ulan Batoru, na Državnom Univerzitetu Mongolije. Naučni stepen doktora istorije filozofije stekao je u maju 2003. godine, na Univerzitetu u Alberti. Uža naučna oblast dr Pavlovića je istorija, književnost, kultura i politika moderne Evrope, Balkana i Mediterana. Specializuje modernu političku i kulturnu istoriju Balkana i Istočne Evrope, s naglaskom na problematiku nacionalizma i konstrukcije / re-konstrukcije nacionalnih identiteta kod Južnih Slovena.

SAŽETAK:

Ovaj rad se bavi analizom problematičnog odnosa između koncepata kolektivnog i individualnog sjećanja, s jedne strane, i stručne discipline istorije koja se izučava na univerzitetima, s druge. Oslanjajući se na teorijske postulate i metodološke alatke istorije, sociologije, antropologije, i kulturnih studija, kao i poddiscipline kakva je mnemoistorija, te stručnih istraživanja objavljenih tokom posljednjih pet decenija, autor sumira proces konstrukcije kolektivnog sjećanja i analizira kategorije prisustva i odsustva u okviru zvanične istorijske naracije. Autor nadalje problematizuje koncepte "istine" i "sjećanja," i smatra ih veoma nestabilnim i destabilizirajućim. Polazna osnova je shvatanje da se prošlost uvijek iskazuje u okvirima naracije i da se stoga radi o reprezentaciji i konstrukciji. Iz tih razloga, naše shvatanje prošlosti ima, osim očigledne akademske edukativne funkcije, i strateške, političke, i etičke konsekvence u sadašnjosti i budućnosti.

KLJUČNE RIJEČI: Kolektivno sjećanje; Istorijski narativ; Sjećanje; Prošlost; Istoriografija; Mnemoistorija.

Jezik jasno pokazuje da sjećanje nije instrument za istraživanje prošlosti,
već prostor koji ta prošlost naseljava.

To je medijum prošlih iskustava, kao što je tlo medijum u kojem počivaju mrtvi
gradovi (Banjamin, 314).

Rad koji slijedi predstavlja pokušaj da se dešifruje unutrašnja dinamika odnosa između sjećanja (pamćenja) i discipline istorije koju izučavamo na katedrama univerziteta, i koju nudimo generacijama kroz sistem obrazovanja. Ovo je istovremeno pokušaj da se skiciraju modeli konstrukcije društvenog pamćenja i zaborava.

Čini se da je u kontekstu analize konstrukcije, dekonstrukcije i rekonstrukcije kolektivnog i društvenog pamćenja i zaborava gotovo nemoguće izbjeći priču o sjećanju. Tokom posljednjih decenija dvadesetog vijeka, ovaj koncept se jasno definisao kao globalna kulturna opsesija, i nema indicija da će se taj trend uskoro mijenjati (Huysen, 26). Pitanje istorijskog sjećanja je igralo centralnu ulogu u razvoju politike identiteta, a imalo je značajan uticaj i na započinjanje i razbuktavanje etničkih sukoba i građanskih ratova širom svijeta. U akademskim krugovima je izučavanje sjećanja (pamćenja) zaokupilo mnoge discipline, a pogotovo istoriju, sociologiju, antropologiju, i kulturne studije.

Na veoma opštem nivou, sjećanje (pamćenje) je termin koji se koristi da bi se opisao proces ili sposobnost da se događanje ili utisak iz prošlosti sačuvaju i/ili ispričaju nakon određenog vremena. Kolektivno sjećanje – ili jedan od mnogih sinonima, kao što su društveno ili kulturno sjećanje – odnosi se na relativno uniformno shvatanje prošlosti od strane članova određene grupe. Ovo sjećanje određuje prirodu naracije koju ta grupa kazuje o sebi i svojim članovima. Takva priča, između ostalog, ima za cilj da poveže prošlost, sadašnjost i budućnost u jednu pojednostavljenu naraciju. Ovo povezivanje čini prošlost – ili vrlo selektivnu sliku o prošlosti – živom i prisutnom u sadašnjosti. To, naravno, ne mora da bude tačna reprezentacija prošlih dešavanja, a često se i ne može verifikovati. U nekim slučajevima to može da vodi ka potpunom nipoštašavanju osnovnog postulata na kojem počiva linearna percepcija vremena: nipoštašavanju postulata progresiva. U zavisnosti od referentnosti i upotrebne vrijednosti specifične verzije prošlosti, ovo kolabiranje vremenskog faktora koji razdvaja prošlost, sadašnjost i budućnost

može da vodi onome što je Valter Benjamin nazivao apsolutnim vremenom. Jedino u apsolutnom vremenu je moguće da sjećanje na događaj iz davne prošlosti ima direktan uticaj ne samo na identitet grupe, koja se tog događaja sjeća na osnovu naracije koja joj je ponuđena, nego i na mnoge odluke, koje članovi grupe svakodnevno donose. Avishai Margalit je u pravu kada sjećanje definiše kao „znanje iz prošlosti, koje nije obavezno i znanje o prošlosti” (Margalit, 14).

Pitanje je šta, u suštini, podrazumijeva napor usmjeren ka dekonstrukciji i rekonstrukciji sjećanja, odnosno osporavanju prošlosti, ili određenih dešavanja iz prošlih dana. Ovo pitanje otkriva određena istorijska i politička predubjeđenja o odnosu između sadašnjosti i prošlosti. Istovremeno, diskurs o sjećanju, odnosno pamćenju postao je centralna tačka u analizi pomenutog odnosa. Platforma ideje o osporavanju prošlosti je, u bukvalnom smislu, očigledna i jasna: radi se o neslaganju (nadmetanju?) oko toga šta je istina o prošlim dešavanjima. Ako se, kao što je to često slučaj, osporava slijed događaja, onda novi odgovori od strane grupa koje su ranije bile marginalizovane (izolovane?) mogu da dovedu u pitanje dominantne ili privilegovane naracije. Ti novi odgovori ne moraju obavezno biti proizvod novih izvora, već mogu da predstavljaju manifestaciju nove i drugačije, odnosno alternativne, interpretacije prošlosti. Osporavati prošlost takođe znači postavljati pitanja o sadašnjosti i o tome kako prošlost utiče na dinamiku i suštinu naše svakodnevne. Sve naprijed pomenuto predstavlja veoma specifičan način razmišljanja o istoriji.² Naše shvatanje prošlosti ima strateške, političke i etičke konsekvence u sadašnjosti. Ideje o restituciji, reparaciji, ili nekom drugom obliku formalne kompenzacije, koje u sebi sadrže elemente postizanja finansijskog i političkog sporazuma kojim se rješavaju slučajevi učinjene nepravde, kao i spremnost da se saslušaju i prihvate kao legitimne priče koje su do tada bile skrivene, baziraju se na osjećanju da je sadašnjost obavezna da u obzir uzme prošla dešavanja kako bi se od tih dešavanja iskoračilo naprijed. Osnovna funkcija napora ka ostvarivanju prava na reparaciju iz vremena komunističke vlasti u srednjoj i istočnoj Evropi (konfiskovanog vlasništva; odštete, itd.) bila je da se stvori i definiše specifičan okvir za sjećanje i da se time potvrdi identitet grupe (Kurtz, 283).

Etika sjećanja ima nekoliko tokova. Postoji značajna veza između političke legitimnosti i sjećanja. Političke odluke se, na kraju krajeva, legitimišu na domaćem terenu, ali i za konzumente u inostranstvu, tako što se u pomoć pozivaju kolektivno

² O temi raznorodnih percepcija istorije vidi: Stephan Feuchtwang, „Loss: Transmissions, Recognitions, Authorisations,” u S. Radstone i K. Hodgkin (urednici), *Regimes of Memory*, London: Routledge, 2003.

ili nacionalno sjećanje (Muller, 51–65). Specifična viđenja prošlosti su, takođe, od centralnog značaja za delegitimizaciju bivših sistema vladavine i režima na vlasti.³ Ovo se postiže tako što se predano radi na otkrivanju i javnom pokazivanju pogrešaka koje su ti sistemi i režimi učinili. Vrlo često se radi o otkrivanju zločina, otkopavanju kolektivnih grobnica i publikovanju slične faktografije nasilja iz prošlosti. Gotovo kao po pravilu se bivši sistemi vladavine i režimi brišu iz udžbenika istorije, ili se njihova uloga drastično reducira. Istovremeno, pomenuta specifična viđenja prošlosti su nužna za legitimisanje alternative onome što se dekonstruiše i smjenjuje. Novi politički modeli i diskursi, kao i novi sistemi vladavine i novi režimi, legitimišu se samim činom delegitimacije svojih prethodnika, odnosno činjenicom da su došli u poziciju iz koje to mogu učiniti. Nadalje, etika sjećanja može da se odnosi na etički impuls za komemoracijom žrtava – uglavnom onih koji su ubijeni u ratu. Ovo se obično radi kako bi se manifestovala želja za pomirenjem, iako postoje situacije u kojima pomirenje nije krajnji cilj. Komemoracija može, po liniji frojdotske podjele na ‘žaljenje’ i ‘melanholiju’, imati formu melanholije u kojoj dominiraju bol za izgubljenim i ljutnja. Melanholija čini društvenu psihološku osnovu na kojoj se definiše želja za osvetom kao formom postizanja pravde, i može inicirati nove cikluse nasilja, kao i postepeno nazadovanje i fragmentaciju predašnjih modernih društava.⁴

Ovdje je potrebno reći nešto više o kombinaciji ‘žaljenja’ i ‘melanholije’ koji karakterišu komemoraciju kod Južnih Slovena na Balkanu. Komemoracija je na Balkanu često, ako ne kao po pravilu, bila (i ostala) ankerisana u nacionalnim, odnosno nacionalističkim diskursima. Tako je diskurs ‘žrtve nesretnih istorijskih okolnosti’ bio prisutan na prostorima SFRJ i snažno se manifestovao na mnogo nivoa i na različite načine kod svih naroda koji su bili dio te federacije.⁵ Naracija o Kosovu, kao kolijevci srpske civilizacije i najskupljoj srpskoj riječi, kao i naracija

3 Važno je napomenuti da termin ‘režim,’ koji se koristi u ovom radu, označava samo i isključivo strukturu koja se nalazi na vlasti (vladu) u određenom istorijskom trenutku. U sklopu ovog rada upotreba termina ‘režim’ sobom ne nosi negativne konotacije političkog radikalizma, niti služi da bi se implicitno delegitimizovala bilo koja struktura na vlasti.

4 Larry Ray, „Mourning, Melancholia and Violence,” u Duncan Bell, (urednik), *Memory, Trauma and World Politics: Reflections on the Relationship Between Past and Present*, London: Pelgrave Macmillan, 2006. Takođe, vidi: Sabrina P. Ramet, *Social Currents in Eastern Europe: The Sources and Making of the Great Transformation*, London: Duke University Press, 1991, kao i Misha Glenny, *The Balkans, 1804–1999: Nationalism, War and the Great Powers*, London: Granta Books, 1999.

5 Vidi: Matjaz Klemencic, „Ustanovitev Slovenske Drzave – Davna Zelja vseh Slovencev?” u zborniku *Mitsko in Stereotipno v Slovenskem Pogledu na Zgodovino*, Ljubljana, 2006. Takođe, vidi: Ivo Goldstein, „Granica na Drini – snaženje i razvoj mitologema,” u zborniku *radova Historijski mitovi na Balkanu*, Sarajevo 2003, kao i Branko Paunov, (urednik), *Istorija na Makedonskiot Narod*, Tom 1, Skopje, 2000.

o Kosovu, kao svetoj albanskoj zemlji, koja je njihova prapostojbina, predstavljaju interesantne primjere, kroz koje se može analizirati ova problematika.⁶ Ovaj diskurs je neodvojivo vezan za mitove o istorijskom kontinuitetu prisustva na određenoj teritoriji.⁷ Od mitologije o hrvatskoj hiljadugodišnjoj evropskoj kulturi, preko one o bogumilskoj Bosni, pa do mitologije o Srbima kao najstarijem narodu, nacionalne istorijske naracije su obrazovale generacije na mitskim predstavama.⁸ Konačno, etika sjećanja može da se odnosi i na vjerovanje pojedinaca i grupa u obavezu da ne zaborave nepravde (svejedno da li su stvarne ili zamišljene) koje su njima učinjene u prošlosti.

Napor ka osporavanju prošlosti se vrlo često ne fokusira na različite interpretacije onoga što se dogodilo, nego se bavi pitanjem ko u sadašnjosti (ili šta, u institucionalnom smislu) ima pravo da govori u ime prošlosti i interpretira prošlost. Želja da se otključa značenje u sadašnjem trenutku vodi, dakle, ka konfliktu oko reprezentacije, odnosno prava na reprezentaciju: gdje se treba postaviti neki spomenik ili obilježje; koje artefakte treba uvrstiti u muzejske zbirke, čiji stavovi treba da budu prezentirani u televizijskim intervjuima. U ovim okvirima, nadmetanje se odvija oko toga kako će se „istina” predstaviti, a ne oko toga šta se, u stvari, dogodilo u prošlosti. U svim debatama o odnosu između sjećanja i istorije postoji jedna tema koja je konstantno prisutna: iako se radi o različitim konceptima, istorija i sjećanje su gotovo isključivo i uvijek fokusirani na sadašnjost i njihova svrha jeste, između ostalog, i definisanje, promocija i održavanje specifičnih značenjskih, kognitivnih i društvenih okvira. Stoga su česta podsjećanja da je sjećanje živo,

6 O mitologizaciji Kosova vidi: Milica Grković, *Spisi o Kosovu*, Beograd: Prosveta /SKZ, 1993; Wayne S. Vucinich i Thomas A. Emmert (urednici), *Kosovo: Legacy of a Medieval Battle*, Minneapolis, Minn.: University of Minnesota, 1991; Thomas A. Emmert, *Serbian Golgotha: Kosovo 1389*, Boulder, CO.: East European Monographs, 1990. Za analizu Kosova kao srpskog etnonacionalističkog mita vidi: Ivan Čolović, *Bordel Ratnika: Folklor, politika i rat*, Biblioteka XX Vek, Beograd, 1994.

7 Kao odlične primjere tekstova koji čine dio nacionalističke mitologije na temu antičkog porijekla srpskog naroda vidi: Olga Luković-Pjanović, *Serbs: the Most Ancient People*, Indianapolis, IN.: Glas Srba, 1988. Prevod pod naslovom *Srbi... narod najstariji*, Beograd: Dosije, 1990. Ponovljena izdanja 1993, 1994. i 2003, kao i Draško Šćekić, *Sorabi: Istorioepis*, Beograd i Podgorica: Sfairos/Timor, 1994. O nacionalističkoj apropijaciji Muslimana Bosne i Hercegovine, vidi Čedomil Mitrinović, *Naši Muslimani*, Beograd, 1926, kao i Stjepan Radić, *Živo hrvatsko pravo na Bosnu i Hercegovinu*, Zagreb, 1908. O mitologizaciji porijekla Bošnjaka vidi Mustafa Imamović, *Historija Bošnjaka*, Sarajevo 1997, kao i Enver Imamović, *Korijeni Bosne i Bosanstva*, Sarajevo, 1995.

8 Antropolog Marko Živković je napisao zanimljivu analizu ove problematike u svojoj knjizi pod naslovom *Serbian Dreambook: National Imaginary in the Time of Milošević*, Indiana University Press, 2011. Kritička evaluacija argumenata koje su prezentirali Luković-Pjanović i Šćekić (vidi fusnotu br. 11) kao i šira analiza mitologizacije istorijske naracije se može naći u Radivoj Radić, *Srbi pre Adama i posle njega: Istorija jedne zloupotrebe – Slovo protiv „novoromantičara,”* Beograd: Stubovi kulture, 2005.

aktivno i sveprisutno, pa se na njemu treba bazirati naš napor da se sazna „šta se zaista dogodilo.”

Ovo sveopšte okretanje sjećanju kao sigurnoj alatki za dešifrovanje prošlih dešavanja je, ipak, problematično. Valja se podsjetiti da su termini „sjećanje” (pamćenje) i „istina” istovremeno veoma nestabilini i destabilizirajući. Ako privilegujemo sjećanje kao tačku iz koje se kreće u proces nalaženja istine (kojom se, potom, može ili želi osporiti validnost zvaničnih verzija prošlosti), to moramo da uradimo na premisi da postoje direktna veza i odnos između iskustva i načina na koji je to iskustvo zapamćeno. U ovom modelu, osoba koja pamti je sposobna da zna i kaže istinu o događaju zato što je on/ona bila tamo u vrijeme kada se događaj odvijao. Iskustvo je garancija sigurnosti zapamćenog. Ipak, za istoriju, kao i za druge discipline, koje su prošle revolucionarne metamorfoze u proteklih nekoliko decenija, ovaj model nije zadovoljavajući. Mjera u kojoj se možemo osloniti na sjećanje/pamćenje i iskustvo kao tačne opise prošlosti se sve češće i sve snažnije dovodi u pitanje. Osim toga, i stabilnost samog koncepta istorijske istine se često dovodi u pitanje. Prošlost je iskazana u okvirima naracije, pa se stoga uvijek radi o reprezentaciji i konstrukciji.⁹

Odnos između sjećanja (pamćenja) i istorije je kompleksan, i predstavlja zasebnu temu kojom se ovaj rad neće baviti. Ipak, vrijedno je pomenuti postojanje suprotstavljenih stavova o ovom pitanju. Tako Jacques LeGoff kritikuje preuveličavanje značaja sjećanje i kaže da, na žalost, „savremeni naivni trendovi naizgled potpuno poistovjećuju istoriju i sjećanje tvrdeći da je sjećanje, na određeni način, sirovi materijal za istoriju ... i živi izvor sa kojeg istoričari crpe saznanja.” Pierre Nora takođe insistira na jasnoj demarkaciji između sjećanja i istorije (LeGoff, XI–XII). S druge strane, Raphael Samuel smatra da je granica koja se povlači između sjećanja i istorije potpuno vještačka, i podsjeća na sličnosti između ova dva koncepta tvrdeći da „istorija uključuje seriju brisanja, dodataka i kolaža/kompozicija koji su veoma slični onome što Frojd naziva sjećanja na platnu” (Samuel, X). U svojoj knjizi *Istorija u Praksi*, Ludmila Jordanova kaže da je „na individualnom nivou, za istoričare i za one koji su predmet njihovog izučavanja, vrijeme uokvireno sjećanjem ... na kraju krajeva, praktikovanje istorije jeste visoko specijalizovana forma komemoracije” (Jordanova, 138).

⁹ Za detaljniju diskusiju ove problematike vidi: Hayden White, *Tropics of Discourse*, New York: John Hopkins University Press, 1978, kao i Keith Jenkins, *Re-Thinking History*, London, Routledge, 1991.

Imajući u vidu širinu i obim onoga što se naziva društveni život i činjenicu da, iz praktičnih razloga, relativno ograničen prostor može biti dodijeljen sjećanju na stvari iz prošlosti, postavlja se logično pitanje u kojoj mjeri je korisno govoriti o „zaboravljanju”? Iako zvuči kao teorijska postavka, ovo pitanje ima naglašen značaj na prostoru SFR Jugoslavije. U okvirima kolapsa komunističke ideologije i nestajanja SFR Jugoslavije kao državnog okvira, primijetan je bio revizionistički napor u svim državama nastalim raspadom ove federacije kada su u pitanju bile nacionalne, odnosno takozvane velike historijske naracije. U odnosu na raniju ideološki definisanu platformu o sličnostima i zajedništvu, relativno brzo i oštro se napravio otklon u knjigama i udžbenicima historije ka platformi o razlikama i hegemonističkim tendencijama nekadašnjih susjeda. Ovaj revizionizam se, također, ogleda i u konstrukciji za školske udžbenike novih historijskih naracija o ratovima koji su pratili raspad SFR Jugoslavije. U zavisnosti u kojoj od država nasljednica žive i pohađaju školu, mlade generacije uče o nedavnoj prošlosti ili kroz prizmu borbe za očuvanje Jugoslavije i otpora golorukog naroda, ili kroz vizuru domovinskog rata, marginalne uloge u ratnim operacijama na našem prostoru, ili, pak, kroz patriotski nadahnutu naraciju o ugroženim ljudskim pravima koja su, na kraju, morala naučiti da pucaju kako bi izvojevala sopstvenu slobodu. Postavlja se pitanje u kojoj je mjeri selektivno (instrumentalizovano?) zaboravljanje posljedica radikalnih društvenih, ekonomskih, političkih, vojnih i demografskih promjena tokom posljednjih tridesetak godina i na koji način historijska nauka može da se odupre (ako je to uopšte moguće?) pritiscima da se konstruišu nove naracije koji dolaze iz sredina izvan akademije?

Oslanjajući se na zaključke do kojih su došli oni koji se bave problematikom sjećanja, može se reći da je društveni zaborav, iznad svega i prije svega, odustvo određenih segmenata onoga što zajednica vidi i doživljava kao realnost prošlosti. Ovi segmenti su viđeni kao integralni dio te realnosti, pa je zato za mnoge njihovo očuvanje od izuzetne važnosti. Napori da se osigura sjećanje su često predstavljeni kao napori da se spriječi zaboravljanje. Interesantno je zapaziti da je to, u stvari, preventivni napor, pošto se bazira na očekivanju (pretpostavci?) da pod određenim uslovima, može doći do zaboravljanja važnih segmenata koji čine kolektivno iskustvo onoga što se zove realnost prošlosti. Ideja o društvenom zaboravljanju kao nečemu što se primijeti i protiv čega se bori, naravno, opstaje zahvaljujući podjeli između onih koji prihvataju odsustvo određenih segmenata kao neminovnost, i onih koji se tome protive. Iako svjesni činjenice da je pamćenje socijalna konstrukcija, smatramo da se politički induciranom kolektivnom zaboravu treba opirati.

Prepoznati da nešto nedostaje u kolektivnom sjećanju istovremeno znači pozicionirati se (fizički i mentalno) izvan toga sjećanja. Oni koji uspiju da se ovako pozicioniraju imaju, kao po pravilu, lakši zadatak – identifikovanje segmenata koji nedostaju. Nakon što se ti i takvi segmenti identifikuju, na onima koji žive i rade u konkretnoj zajednici leži odgovornost konstruisanja prihvatljivih alternativa za nekada legitimne interpretacije prošlosti, kojih više nema. Na primjer, za međunarodnu zajednicu je važno da pažljivo procjenjuje način na koji se države nastale raspadom SFRJ odnose prema ratnim dešavanjima i počinjenim zločinima.

Međutim, mnogo je važnije šta se dešava unutar tih država i na koji način one djeluju po pitanju istorizacije prošlosti. I pored svih napora međunarodne zajednice i pritisaka koji dolaze izvana, reforme obrazovnih sistema ovih država i aktivnosti njihovih kulturnih institucija inicirane iznutra nose konačnu odgovornost za novu strukturu kolektivnog sjećanja. Na primjer, činjenica da su dešavanja na Tjenanmen trgu odlično dokumentovana u zapadnoj Evropi i Sjedinjenim Američkim Državama nije nikakva garancija da stanovnici Kine nijesu podlegli još jednoj amneziji dizajniranoj od strane njihove državne birokratije. Domaći radikalniji primjer bi bio slučaj Srebrenice i činjenica da i pored obimne i dostupne dokumentacije o tome šta se tamo dogodilo, postoje oni koji još uvijek nijesu uvjereni da je tamo zaista počinjen genocid. Ovo poricanje ima različite forme i nivoe. Rjeđi su primjeri decidnog poricanja genocida u Srebrenici, na način kako to praktikuju: Srđa Trifković, Smilja Avramov, Kosta Čavoški, Emil Vlajki, Milivoje Ivanišević, ili Darko Trifunović, na primjer.¹⁰ Ovaj genocid se, de facto, negira i tako što se u pitanje dovode motivi, namjera, tehnologija zločina, komandna odgovornost i vojna pripadnost počinilaca, kao i to da li su ubijeni bili civili, ili pripadnici neke od vojnih jedinica armije BiH (Dragnich, 23–29). Nadalje, ovaj zločin se implicitno negira i tako što se pokušava s pojedinačnog preći na opšte, i time određivanje prema specifičnom događaju, kao što je genocid u Srebrenici pretočiti u generalizaciju, odnosno priču o potrebi da se osude svi zločini iz ratova 1990-ih godina.¹¹

10 Srđa Trifković, *The Sword of the Prophet: History, Theology, Impact on the World*, Regina: Regina Orthodox Press, 2002. Emil Vlajki, „Marš Smrti,” *Novi Reporter*, br. 192, decembar, 2006. Milivoje Ivanišević, *Srebrenica*, jul, 1995 – U traganju za istinom, Beograd: Hrišćanska misao, 2007. Zanimljivo je napomenuti da se tekstovi Milivoja Ivaniševića u kojima ovaj autor negira genocid u Srebrenici često objavljuju na Internet stranici srpskog ogranka neofašističke organizacije StormFront. Darko Trifunović, *Report about Case Srebrenica*, Republika Srpska Government Bureau for Relations with the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia, september, 2002.

11 „Naravno da sam saglasan s tim da treba osuditi zločine iz ratova devedesetih, ali postavljam pitanje predsedniku zbog čega to nije učinjeno 2005. godine, i pitam se da li je Tadić

Kada su u pitanju dešavanja tokom 1990-ih, crnogorska situacija je posebno interesantna iz pozicije profesionalnog historičara. Crna Gora može biti zahvalan subjekt istraživanja i analize savremene konstrukcije historijske naracije o bližoj i daljoj prošlosti, i toga kako se direktno i indirektno kreiraju historijska odsustva i prisustva. Nadalje, kada je u pitanju rat u SFR Jugoslaviji, Crna Gora predstavlja značajan izazov po pitanju historijskih izvora i dostupnosti tih izvora. Zvanični diskurs o takozvanoj tangentalnoj umiješanosti Crne Gore u ratna dešavanja ranih 1990-ih još uvijek dominira društvenim prostorom. Ovakav diskurs se, između ostalog, oslanja na proklamovani nedostatak primarnih izvora, odnosno dokumenata i audio-vizuelnog materijala, koji bi jasno pokazali nivo i prirodu učešća Crne Gore u raspadu SFRJ. Nedostatak (ili nedostupnost) primarnih izvora se prezentira kao snažan dokaz o marginalnom učešću crnogorske elite i populacije u političkom i vojnom procesu nestajanja SFR Jugoslavije. Ovo što slijedi su samo neki od primjera nedostupnih primarnih izvora:

- ne zna se šta se desilo s video i audio arhivom TVCG o dešavanjima iz ranih 1990-ih;¹²
- 2003. godine su uništeni primjerci dnevnog lista Pobjeda koji su se čuvali u gradskoj biblioteci Radosav Ljumović u Podgorici, i u kojima su štampani tekstovi crnogorskih političkih lidera, koji su bili dio tada snažne nacionalističke kampanje u prilog ratu;
- bivši Generalni sekretar Skupštine Republike Crne Gore, Milan Radović, naložio je svojim službenicima da iz podruma Skupštine izmjestite arhivu koja se odnosila na ratni period. Nikada se nije saznalo kakva je sudbina zadesila te dokumente.

U međuvremenu, i na sreću, profesionalni historičari koji se bave ovom problematikom se oslanjaju na privatne arhive u Crnoj Gori i u inostranstvu kako bi sklopili sliku dešavanja iz 1990-ih. Ovakvi primjeri uništavanja i uklanjanja

svestan da postavljanje pitanja kolektivne odgovornosti Srbije i Republike Srpske nema za cilj pravdu prema žrtvama, već je naprotiv, uglavnom, deo naknadnih ratnih napora Republike Hrvatske, i Muslimana i Hrvata iz BiH." Komentar antropologa Čedomira Antića prenesen u tekst Aleksandra Čirića, „Slučaj Srebrenica: Zločinac bez kazne," Vreme, Br. 996, Beograd, 4. februar, 2010. U istom broju nedjeljnika Vreme, u tekstu Filipa Švarma, „Čovjek koji je ubio Srebrenicu: Ratko Mladić," su navedene izjave ministra Unutrašnjih poslova Srbije, Ivice Dačića, i Predsjednice Skupštine Srbije, Slavice Đukić-Dejanović, koje se skoro u potpunosti podudaraju sa komentarom Čedomira Antića.

12 Dokumentarni film „Rat za Mir" autora Koče Pavlovića, Podgorica: IPG OBALA, 2004, kao i knjiga Veseljka Koprivice, Sve je bilo meta, Podgorica: Monitor, 2004, predstavljaju rijetka autentična svjedočanstava o opsadi Dubrovnika koja su, u određenom stepenu, dostupna javnosti u Crnoj Gori.

primarnih izvora mogu da izazovu sumnju u postojanje koncentrisanog napora od strane vladajuće elite da se eliminišu istorijski izvori, i time se profesionalni istoričari ostave bez mogućnosti da argumentovano analiziraju prošla desavanja. Ovakva situacije se, takođe, može interpretirati i kao model kreiranja kolektivnog sjećanja (zaborava?) kroz selektivnu konstrukciju kolektivnog pamćenja i instrumentalizovanog iskustva realnosti prošlosti. Zanimljivo je da se uporedo konstruiše alternativna interpretacija prošlosti: idealizovana predstava mediteranske, multietničke, tolerantne i multikulturne Crne Gore koja je, zbog spleta nepovoljnih istorijskih okolnosti, bila žrtva hegemonističke politike velikih susjeda.

Istovremeno se nudi nova vizija budućnosti koja se bazira na brisanju teških sjećanja lokalnog i regionalnog karaktera, i promociji širih integracionih okvira. Ovi okviri su predstavljeni kao svemoćni lijek za neprijatna sjećanja o prošlim danima i kao magična pilula koja namah otklanja sve glavobolje iz prošlosti, a građanstvo, vjerske poglavare, ekonomsku i političku elitu oslobađa obaveze da se osvrću na ono što je bilo. Ovim se, naravno, manifestuje ozbiljnost problema sa kojima se Crna Gora još uvijek nije suočila, ali i nespremnost (nemoć? nesposobnost?) elita da te probleme riješi na lokalnom i regionalnom nivou. Ovdje se, takođe, radi o mnogo kompleksnijem problemu nego što je politički motivisano promovisanje zaborava kao vrline. Radi se, naime, o konstrukciji sjećanja i selekciji elemenata koji će činiti novu crnogorsku istorijsku naraciju. Navedeni primjeri služe da se ukaže na očiglednu stvar: borba protiv zaborava se mora voditi i na domaćem terenu.

Iako ovdje nije riječ o južnoslovenskom specifikumu, valja se podsjetiti da ovaj proces ima svoj istorijat, odnosno da postoje domaći primjeri na osnovu kojih se može (i treba?) mjeriti valjanost savremenih strukturiranja kolektivnog sjećanja. Tako su napori na „obnovi i izgradnji”, kao i proces „građenja novog čovjeka” u socijalističkoj Jugoslaviji istovremeno bili napori ka konstrukciji (redefinisanju?) kolektivnog sjećanja kroz reformu sistema obrazovanja, kontrolisanu izdavačku djelatnost, i mnoge aktivnosti na polju kulture i umjetnosti. Sličan proces se nakon Drugog svjetskog rata odvijao u državama, kao što su Njemačka, Sovjetski Savez, Japan i SAD. Istočna Evropa je u periodu poslije 1989. godine bila preplavljena primjerima kolektivnog zaborava, restrukturiranja kolektivnog sjećanja, a nerijetko i sasvim novih konstrukcija sjećanja.

Bavljenje sprečavanjem kolektivnog zaborava se oslanja na teorijski važan princip: ono što nije poznato javnosti i ono o čemu se javno ne govori, neminovno će biti podvrgnuto društvenom zaboravu. Nasuprot pravilima koja regulišu individualno sjećanje – gdje gospodari kompleksna dinamika neizraženih sjećanja – kolektivno pamćenje mora biti dio javnog domena. Osim iskustava koja formiraju individualna sjećanja, postoji potreba za dokumentima, obilježjima, spomenicima i podsjećanjima. Drugim riječima, postoji potreba za stvaranjem (očuvanjem) široke informativne osnove za sjećanje. Ovo znači da kada govorimo o društvenom zaboravu potrebno je da se više fokusiramo na društvene, političke i kulturne faktore, a manje na psihološke i psihoanalitičke kategorije.¹³ Odsustvo u kolektivnom sjećanju može, naravno, biti motivisano psihološkim faktorima, ali posljedice takvog odsustva utiču na mnogo šire okvire, nego što su individualna svijest i savjest.

Njemačka može poslužiti kao primjer. Veoma je korisno kada se publikuju rezultati istraživanja psihodinamike ćutanja onih koji su živjeli u doba nacizma. Ipak, rezultati ovakvih istraživanja nude samo jedan od mnoštva komadića koji čine kompleksnu sliku prisustva i odsustva u današnjem kolektivnom sjećanju stanovnika Njemačke.¹⁴ Ovo bi moglo poslužiti kao model i metod očuvanja kolektivnog sjećanja na našim prostorima. Lične naracije bola i patnje uzrokovane ratovima za teritorije u SFRJ su važan dio kolektivnog sjećanja i njih treba sačuvati i objaviti. Istovremeno, ne smije se zaboraviti da su ove naracije samo i jedino dio mnogo šire priče. Ukoliko se ova individualna sjećanja ne budu tretirala kao mali segmenti kompleksne naracije koja ima svoje važne političke i kulturne elemente, kolektivno iskustvo realnosti prošlosti (nova konstrukcija društvenog sjećanja) imaće mnogo praznina i biće prepoznatljivo po onome što nedostaje. Odsustva su, čini se, i do sada bila najupečatljiviji elemenat kolektivnog sjećanja na našem prostoru.

Ideja da kada govorimo o društvenom zaboravljanju mi, u stvari, govorimo o odsustvima koja su zapažena i očigledna, implicira da kolektivni zaborav kao i kolektivno pamćenje imaju svoju istoriju. Ono što je u jednom istorijskom

13 Za opširan pregled stručnih radova koji se bave analitičkim perspektivama, vidi: „La memoire et l'oubli,” u specijalnom broju časopisa *Communications*, br. 49, Pariz: Seuil, 1989.

14 Za detaljniju analizu ove problematike vidi: Anson Rabinbach i Jack Zipes (urednici), *Germans & Jews since the Holocaust: The Changing Situation in West Germany*, New York: Holmes & Meier Publishers, 1986.

trenutku izgledalo kao potpuno prirodan nedostatak pažnje posvećene specifičnim detaljima iz prošlosti, u drugom vremenu postaje veoma značajna činjenica koja je izostavljena iz korpusa kolektivnog pamćenja. Kao što je to slučaj sa konceptom pamćenja, i odsustvo pamćenja je socijalna konstrukcija koju uobličavaju jednako snažni moralni i ideološki faktori.¹⁵ Kada se grupe čije je iskustvo zadugo bilo isključeno iz ukupnog društvenog sjećanja bore protiv „zaboravljanja” tog iskustva, one, u stvari, redefinišu sopstveno iskustvo od onoga koje nije bilo vrijedno da se zapiše i zapamti, do onoga koje to jeste. U crnogorskoj historiografiji, na primjer, nije dovoljno obrađivana problematika političkih lojalnosti u pograničnim krajevima u vremenu redefinisanja granica i nacionalnog buđenja. Naracije o ulogama koje su u ovim procesima u Crnoj Gori imale etničke i vjerske manjine, kao i analize suprotstavljenih osjećanja lojalnosti predstavljaju tematske okvire, odnosno ‘praznine’ koje treba popuniti. Ovaj napor, naravno, ne predstavlja samo prepoznavanje odsustva, izazov za strukture vlasti u određenom društvu i dekonstrukciju mnogih kulturnih stereotipa, već se radi o jasnom političkom činu.

Postoje brojni radovi multidisciplinarnog karaktera koji nude kritičke procjene različitih modela i načina sjećanja, odnosno pamćenja. Većina ovih radova počinje eksplicitnom izjavom da je cilj čitavog napora da se iznova uspostavi prisustvo određenih segmenata prošlosti koji su bili marginalizovani, ili sasvim zanemareni. Dajući mogućnost da se ranije nepoznanice iznova snažno pojave na javnoj sceni predstavlja istovremeno prepoznavanje odsustva i model koji koriguje raniju grešku, pa to odsustvo uspostavlja kao integralni dio savremenog društvenog pamćenja. Ovim se, naravno, ne konstruiše kompletan idealni model. Potrebno je imati na umu da ono što mi u ovom trenutku smatramo da je vrijedno pamćenja ili spašavanja od zaborava je samo i jedino naša subjektivna projekcija istorijskog sjećanja. To nije, i ne može biti uzeto kao apsolutni standard.

Tvrđnja da su „odsustva” u korpusu kolektivnog sjećanja jasan dokaz potpunog društvenog zaborava je veoma značajna. Ipak, postoje situacije kada je takva tvrdnja analitički kontraproduktivna, pošto naš fokus na „dokazivanje zaborava” često može zamagliti, odnosno marginalizovati važan elemenat: dinamiku isključivanja, koja je kao po pravilu, cilj ovakvih istraživanja. Postoji razlika između razloga za odsustva i modela eliminacije sjećanja. Možda bi bilo funkcionalnije i ispravnije koristiti termin praznina sjećanja, jer se često ne radi o potpunom

15 Vidi komparativnu analizu ovih pitanja u Judith Miller, *One, by One, by One: Facing the Holocaust*, New York: Simon & Schuster, 1990.

zaboravu, nego o modalitetima marginalizacije specifičnih sjećanja do nivoa da se ona ne zaboravljaju, ali se o njima ne govori javno.

Ono što je ovdje u pitanju nije sitničarenje oko terminoloških odrednica i njihove jasnoće. Radi se o prepoznavanju različitih zahtjeva koje analiza odsustva nameće.

Dokumentovanje odsustva u kolektivnom sjećanju se znatno razlikuje od utvrđivanja i analize procesa i tehnologije eliminacije određenih sjećanja. Dokumentovanje je, naravno, važno za što bolje razumijevanje sadašnjosti i budućnosti: nedostatak osnovnih resursa za sjećanje (pamćenje) određenih aspekata prošlosti znatno umanjuje, ako ne i sasvim onemogućava kolektivno pamćenje. U ovom smislu, saznati šta je izostavljeno iz dokumenata i arhiva može dati veoma važne rezultate. Kao dobar primjer može poslužiti donekle problematičan proces dokumentovanja ratnih sukoba i njihovih posljedica na prostoru SFRJ krajem 1990-ih godina.

Do sada smo koristili termin odsustva u njegovom osnovnom značenju: da nešto nedostaje. U relativno ograničenom broju slučajeva je sasvim opravdano koristiti ovaj termin u njegovom osnovnom značenju. Udžbenici istorije i knjige koje su se objavljivale na istorijske teme u Sovjetskom Savezu, na primjer, bile su „ispunjene” odsustvima.¹⁶ Takođe je bilo primjetno odsustvo tematike Holokosta u udžbenicima istorije i istorijskim monografijama pisanim i objavljevanim na zapadu u prvim decenijama nakon Drugog svjetskog rata.¹⁷

Udžbenici istorije i knjige koje se bave tematikom crnogorske istorije mogu, takođe, poslužiti kao dobra ilustracija. Najveći broj udžbenika i knjiga o istoriji Crne Gore pisanih u posljednjih stotinjak godina jasno pokazuju oboje: prisustva i odsustva. Do perioda poslije Drugog svjetskog rata skoro sve knjige individualnih autora i gotovo svi udžbenici istorije za škole u Crnoj Gori su kulturne odlike, tradiciju i društvene odnose, kao i identitetsku problematiku ovog prostora analizirale kroz diskurse predmoderne i plemenske strukture, kao i takozvanog crnogorskog srpstva. Ipak, tadašnji režim vlasti je pokazivao zdravu dozu poštovanja prema sjećanju, kao

16 Interesantna i infomativna analiza procesa „otkrivanja” ovih odustava u sovjetskoj historiografiji može se naći u R. W. Davies, *Soviet History in the Gorbachev Revolution*, Bloomington & Indianapolis: Indiana University Press, 1989.

17 U ovom pogledu su interesantne studije Lucy S. Dawidowicz, *The Holocaust and the Historians*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1981, kao i Gerd Korman, „Silence in the American Textbooks,” *Yad Vashem Studies VII*, 1970, str. 183–203.

i veoma istančan politički instinkt, kada su u pitanju prisustva i odsustva. Tako je 17. jula, 1861. godine, knjaz Nikola Petrović podigao spomenik grupi Vasojevića i Cetinjana koji su, nakon naivno zamišljenog vojnog angažmana u Srbiji, bili internirani od strane tamošnjih vlasti. Ovo je bio prvi spomenik koji je podignut u Crnoj Gori, i oni kojima je bio namijenjen su nazvani junacima. Jednu deceniju kasnije, Knjaz je ustvrdio da je to „spomenik izdajstvu Srbije,” da bi 1896. godine, uoči posjete kralja Aleksandra Obrenovića Cetinju, crnogorski vladar naredio na se taj spomenik sruši (Rastoder, 280). Istoriografija i udžbenici u socijalističkoj Jugoslaviji su naglašavali prisustvo ideološkog elementa i novih konstrukcija, koje su nametane kako bi se naizgled riješila kompleksna pitanja identiteta i odnosa među zajednicama na prostoru Crne Gore. U oba slučaja, istoriografija prije i nakon 1945. godine je snažno, i s pozicija vlasti, naglašavala veoma specifična istorijska prisustva.

S druge strane, naracije žrtvi raznih vojski i velikodržavnih projekata, kao i čitav korpus koji se odnosi na suverenističku ideju u Crnoj Gori činili su ono što bi se moglo nazvati veoma očiglednim istorijskim odsustvom. U zavisnosti od perioda u kojem se praktikovalo, „zaboravljanje”, ove istorijske naracije su bivale racionalizovane raznoraznim konstrukcijama vezanim za tzv. crnogorsko srpstvo: od teze da je toponim prihvaćen kao etničko i nacionalno ime, pa do toga da su crnogorsku naciju izmislili komunisti. Izvan okvira identitetskih tema, pojedini događaji koji se nijesu uvijek mogli iskoristiti za političku promociju su bivali sasvim isključeni iz zvanične istoriografije, ili su svođeni na fusnotu u nekom od radova. Poznati Vraneški slučaj iz perioda između dva svjetska rata, kao i brojne priče o takozvanim ‘pasjim grobljima’ su dobri primjeri ove marginalizacije. S druge strane, iako je crnogorsko iskustvo Informbiroa bilo tabu tema sve do 1990. godine i pojavljivanja knjige Rifata Rastodera i Branislava Kovačevića, Crvena mrlja, tadašnje veoma snažno promovisano oživljavanje ovog značajnog istorijskog odsustva je, čini se, bilo ideološki motivisano. Politički inducirane alternativne interpretacije istorijske naracije u Crnoj Gori su tada zahtijevale da se napravi otklon od „starog” režima i poražene ideologije, pa su dotadašnja istorijska odsustva postala centralne teme istoriografije, beletristike i novinarstva.

Životni put jednog od vođa Božićne pobune, Krsta Popovića, interesantan je primjer istorijskog prisustva i odsustva. Naime, u zavisnosti od vremenskog perioda i od toga koja državna formacija je bivstvovala na našem prostoru, kao i

od karakteristika ideološkog profila vladajućih režima, istorijska naracija o Krstu Popoviću je bivala uključena u zvanično sjećanje, ili bivala djelimično „zaboravljena.” Paralelno s periodičnim i ideološki motivisanim odsustvima iz zvaničnog društvenog sjećanja i udžbenika istorije, Krsto Popović je postao integralni dio oralne istorije, odnosno alternativnog sjećanja koje je bilo marginalizovano. Popović predstavlja ne samo jednu od kontroverznijih ličnosti moderne istorije Crne Gore nego su njegov životni put i izbori, koje je pravio vremenom, postali epitomija crnogorskih podjela, manipulacija, i emocijama obojene političke naivnosti.

Interesantno je pratiti kako se ovaj proces konstrukcije istorijske naracije i dizajniranja odsustva, odnosno „spašavanja / otkrivanja” onoga što je bilo marginalizovano, odvijao tokom kasnih devedesetih godina i početkom XXI vijeka. Kraj devedesetih godina je bilo vrijeme kada se u Crnoj Gori publikovalo relativno dosta istorijskog materijala, koji je analiziran u okviru suverenističkog diskursa. U ovom naporu da se akademski uokviri politički projekat crnogorske nezavisnosti koji je decenijama bio marginalizovan i potiskivan u zaborav, dotadašnji dominantni elementi društvenog sjećanja su potisnuti u pozadinu. Revizionizam u istoriji, kao i dizajniranje kolektivnog sjećanja nakon Podgoričke skupštine zamijenio je istovjetan proces nakon 1945. godine. Nakon „antibirokratske revolucije,” do tada potiskivani diskurs tzv. crnogorskog srpstva je iznova zauzeo centralnu poziciju na javnoj sceni. Promjena političkog kursa vladajuće elite u Crnoj Gori nakon 1997. godine je bila tačka u kojoj je dodatdašnje odsustvo suverenističke naracije ubrzo postalo domanantni elemenat zvaničnog društvenog sjećanja. Dakle, jedan te isti proces se ponavljao u različitim vremenskim periodima. Ono što se mijenjalo bili su politička klima i nivoi nasilja koji su pratili kreiranje novih istorijskih odsustava. Model je, međutim, ostao nepromijenjen i iako se o njima ili nije govorilo, ili su bivala osporavana u stručnoj i popularnoj literaturi, činjenica je da su odsustva bila integralni dio društvene svakodnevice u Crnoj Gori. Ona su bila izmještena izvan okvira zvaničnog i formalnog, ali nikada nijesu sasvim zaboravljena.

Ideja o „izmještanju”, odnosno o tišini koja je „odjenuta u riječi” pomaže da shvatimo kako društveno zaboravljanje funkcioniše u velikom broju slučajeva. Naše kognitivne mape ne mogu lako da tolerišu prazninu i kaos, pa potpuno brisanje čitavih perioda/događaja/ličnosti iz dokumentacije često (ako ne uvijek) prouzrokuje nelagodnost ili sumnjičavost. Suprotno ovome, ponuditi prihvatljivu verziju prošlosti, bez obzira što se isključuju neke centralne komponente, predstavlja

siguran način da se ponuđena verzija ne dovede u pitanje sve do onog trenutka kada se društvena situacija drastično ne promijeni. Kada se radi o „zaboravljanju” i „isključivanju” iz naracije onih aktivnosti koje su bile moralno i etički problematične, ili naprosto zločinačke, ova odsustva bivaju više nego nadoknađena alternativnom i moralno prihvatljivijom verzijom prošlosti. Koliko je prihvatljiva ova alternativna verzija, i na koji način se ona može održati kao dominantna zavisi, čini se, od vjerodostojnosti prezenatcije u odnosu na mitove koji su već odavno prihvaćeni od strane zajednice, kao i od sposobnosti da se eliminiše svaka kritika alternativne verzije.

Primjer Austrije je dobra ilustracija vitalnosti alternativne verzije prošlosti. Interpretacije uloge Austrije u Drugom svjetskom ratu se svode na priču o žrtvi nesretnih istorijskih okolnosti, i ovaj segment prošlosti se analizira u okvirima viktimologije. Ova alternativna verzija je bila nevjerovatno uspješna uprkos aferama, kakva je bila ona sa Kurtom Valdhajmom, na primjer. Zaboravljanje nacističke prošlosti se dobro uklopilo u širu naraciju o propasti imperije, ali se ovo nije moglo desiti bez pristanka i saradnje spoljašnjeg faktora: Sovjetskog Saveza i SAD-a. Paralela može biti povučena i u slučaju Poljske i njenog nepristajanja da prihvati dio odgovornosti za Holokost.

Post-1995. istorijska naracija o „tangentialnoj” ulozi Crne Gore u procesu raspada SFRJ koju nalazimo u udžbenicima i pojedinim stručnim analizama, kao i društveno sjećanje koje se ovom naracijom pokušava kreirati (nova prisustva i odsustva) može da posluži kao dobra ilustracija „izmještanja” i nuđenja alterantivne verzije istorijskog sjećanja. I u slučaju Crne Gore (kao, uostalom, i svih bivših republika SFRJ) saradnja spoljašnjeg faktora je bila neophodna, pa se međunarodna zajednica potrudila da legitimiše diskurs žrtve nacionalističke politike sjevernog susjeda, koji je ponuđen kao alternativna verzija novije crnogorske istorije. Vidjeti sebe (kolektiv/naciju/državu) kao žrtvu istorije uopšte, a posebno kao žrtvu nacista, diktatora, nacionalista, ili vjerskih fanatika je veoma snažna i privlačna ideja koja, uz to, konzumentu nudi privid sigurnosti i kreira okvir postojanja koji ne mora uvijek da ima mnogo dodirnih tačaka s realnošću.

Prepoznavanje činjenice da su istorijska odsustva veoma često rezultat izmještanja predstavlja dobru polaznu osnovu za analizu dinamike društvenog zaboravljanja. Tradicionalna kritička analiza društvene konstrukcije znanja nam

pomaže da obilježimo postojeće modele pamćenja. Obilježiti detalje određenih naracija, kao i generalnu „strukturu senzibiliteta” u koju se te naracije uklapaju, značajno pomaže da shvatimo kako je moguće da neke od alternativnih verzija prošlosti nikada nijesu zaživjele.¹⁸ Ono što je važno imati na umu jeste da suprotstavljati se odsustvu tako što će se kreirati i obogaćivati informaciona baza koja će govoriti o tom i takvom odsustvu, predstavlja samo početnu fazu. Drugim riječima, ovim se jedino kreira mogućnost promjene u okviru kolektivnog sjećanja. Iskorištavanje te mogućnosti predstavlja teži dio posla, pošto re-kreiranje naracije na osnovu novih izvora (informacione baze) mora zadovoljiti najmanje dva kriterijuma. Prvo, ono mora biti uvjerljivo na emotivnom i kognitivnom nivou. Drugo, ono mora kreirati potrebu da se zajednica sjeća onoga čega se ranije nije sjećala. Ovaj posao je težak ne samo zato što zahtijeva dobro poznavanje i razumijevanje korijena i istorijata specifičnog procesa zaboravljanja, nego zato što je ono što se konstruiše novom naracijom manje stvarno i manje mjerljivo nego pređašnje znanje ili njegovi fizički markeri. Da bi se opravdali novi načini konstrukcije/rekonstrukcije istorijskog sjećanja, bilo na moralnoj, intelektualnoj, ili na emotivnoj osnovi, često se moraju marginalizovati ili potcijeniti neke od veoma važnih kulturnih vrijednosti i vjerovanja. Naravno, kreiranje novih načina sjećanja može biti (a često i jeste) eksplicitno politička aktivnost. Politički motivisani projekti konstrukcije istorijskog sjećanja nose u sebi određene rizike. Ovo je posebno očigledno u slučajevima kada su takvi projekti povezani s procesom re-kreiranja i razvoja kolektivnog identiteta. Jedan od značajnih rizika jeste pročišćavanje arhiva o prošlim dešavanjima i selekcija konstruktivnih elemenata alternativne istorijske naracije, kao bi se dosegla što veća inspirativna vrijednost novih realnosti prošlosti.

Po svim ovim linijama, mnogi od osnovnih principa koji uređuju život zajednice mogu biti dovedeni u pitanje. S obzirom na to da istorijsko sjećanje pomaže da se održe kompaktni društveni identitet i poredak, boriti se protiv zaborava često predstavlja izazov i za poredak, i za uspostavljeni društveni identitet. Ovo su neki od razloga za značajan otpor čak i onda (ili posebno onda) kada je dozvoljeno da se nova „infrastruktura” sjećanja konstruiše. Ovdje je važno napomenuti da društveni

18 Termin „struktura senzibiliteta” (structure of sensibility) je pozajmljen od Rejmunda Vilijamsa. Njegove ideje o kulturi su značajno uticale na formiranje mojeg viđenja ove tematike. Vidi: Raymond Williams, *Culture and Society*, London, Chatto and Windus, 1958; *The Long Revolution*, London, Chatto and Windus, 1961; *The Country and the City*, London, Chatto and Windus, 1973. Takođe, vidi: Paul Jones, *Raymond Williams's Sociology of Culture: A Critical Reconstruction*, London: Palgrave, 2004; J. E. T. Ethridge, *Raymond Williams: Making Connections*, New York: Routledge, 1994.

zaborav može biti, i često jeste, viđen kao potreban i poželjan. Osim veoma uopštene ideje da prevelika briga za prošlost može biti kontraproduktivna za zdravlje kolektiva, postoje dugi specifičniji i kulturno konstruisani principi, koji istorijski zaborav uokviravaju na pozitivan način. Naracija o pomirenju i evropskim integracijama u Crnoj Gori je odličan primjer ovog pozitivnog viđenja istorijskog zaborava. Insistiranje na tome da se treba okrenuti budućnosti, a prošlost istorizovati kako ne bi predstavljala teret za tekući i budući društveni napredak, predstavljaju klasični model pozitivne prezentacije zaborava, odnosno promocije zaborava kao vrline.

Ideja o tome da često treba da oprostimo, ali ne i da zaboravimo namah zvuči kao pravilo o tome kako se treba boriti protiv zaborava. Međutim, praktične primjene ove ideje često zamagljuje liniju koja razdvaja opraštanje od zaborava. Kada je, kao tek izabrani predsjednik Češke, Vaclav Havel apelovao na svoje sugrađane da jedni drugima „ne iskopavaju prljavštinu” iz prošlosti, on je podržao ovaj apel moralno utemeljenim priznanjem da je i on odgovoran za nedjela komunističkog režima. Zarad društvenog mira, tvrdio je Havel, ljudi treba da prepoznaju sopstvenu odgovornost i da, istovremeno, oprostite drugima. U tadašnjoj situaciji, Havelov glas je predstavljao racionalnost i moralnost stopljene u leguru. Ipak, on je ovim aktom istovremeno učutkivao one koji su željeli da kreiraju detaljni dokumentacioni centar o događanjima iz bliske prošlosti.

Zaboraviti, ali ne i oprostiti je mnogo prisutnija strategija u centralnoj i istočnoj Evropi nakon pada Berlinskog zida. Uprkos širokim i raznorodnim naporima da se od zaborava spase sjećanja učutkana od starne režima, odvija se temeljan i veoma obiman posao na brisanju iz javne sfere očiglednih tragova komunističke prošlosti. Preimenovanje ulica i trgova, pa i čitavih gradova je često značilo vraćanje na originalne nazive. Često je, međutim, to bila prilika da se post-1989. omrznuta simbolika starog svijeta zamijeni referencama iz alternativne istorijske naracije. Sličan proces društvenog inženjeringa istorijskog zaborava se može pratiti u mnogim zemljama, od bivše Istočne Njemačke, preko država nastalih raspadom SFRJ. Crna Gora je, takođe, integralni dio ovog procesa.

Imajući u vidu brzinu kojom se najveći dio „infrastrukture” sjećanja mijenja ili sasvim uništava u zemljama u tranziciji, uspjeh ovog poduhvata još nije potpuno osiguran. Da bi društveni zaborav postao integralni dio svakodnevice određenog kolektiva, nije dovoljno da sa horizonta nestanu samo najočigledniji tragovi prošlosti. Potrebno je mnogo više. Naravno, ono što se postiglo je više nego očigledno: postalo

je praktično nemoguće da se obilježava prošlost koja je sada izmještena. U ovom pogledu, napori u zemljama centralne, istočne, i jugoistočne Evrope nijesu izuzetni, već potvrđuju univerzalnu funkcionalnost modela konstrukcije kolektivnog zaborava. Kao što se poziv za sjećanje često oslanja na moralne principe pravde, tako se i poziv na zaborav često oslanja na osjećaj istorijske korektnosti.

Kada se od nas traži da se nečega ne sjećamo, odnosno da zaboravimo, od nas se, u suštini, traži da ne poštujemo i ne obilježavamo određeni događaj, ljude, ili čitave istorijske periode. Ono što je obično u pitanju jeste da li individua, grupa, ili pokret zaslužuju da budu zapamćeni. Zaboraviti ideološki problematičnu prošlost je pojava koja se može detektovati širom svijeta. Ono što je značajno jeste da, bez obzira na to kako ih vidimo u datom političkom trenutku, istorijska odsustva mogu da ožive namah. Politički, ideološki, ali i širi kulturni faktori igraju značajnu ulogu u ovom procesu oživljavanja, pa se analiza procesa društvenog zaborava treba započeti dešifrovanjem svih ovih faktora.

REFERENCES:

Benjamin Walter, *One way Street and Othert Stories*, preveli na engleski Edmund Jephcott i Kingsley Shorter, London: NLB, 1970.

Čolović Ivan, *Bordel Ratnika: Folklor, politika i rat*, Biblioteka XX vek, Beograd, 1994.

Davies R. W., *Soviet History in the Gorbachev Revolution*, Bloomington & Indianapolis: Indiana University Press, 1989.

Dawidowicz S. Lucy, *The Holocaust and the Historians*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1981.

Dienmstag Joshua Foa, „The Pozsgay Affair: Historical Memory and Politilcal Legitimacy,” u *History & Memory*, Br. 8, 1996.

Dragnich Alex, „Srebrenica: No Definitive Verdict Yet”. *The South Slav Journal* (89/90): Autumn-Winter 2002.

Emmert A. Thomas, *Serbian Golgotha: Kosovo 1389*, Boulder, CO.: East European Monographs, 1990.

Ethridge J. E. T., *Raymond Williams: Making Connections*, New York: Routledge, 1994.

Feuchtwang Stephan, „Loss: Transmissions, Recognitions, Authorisations,” u S. Radstone i K. Hodgkin (urednici), *Regimes of Memory*, London: Routledge, 2003.

Glenny Misha, *The Balklans, 1804–1999: Nationalism, War and the Great Powers*, London: Granta Books, 1999.

Goldstein Ivo, „Granica na Drini – Snaženje i razvoj mitologema,” u zborniku radova *Historijski mitovi na Balkanu*, Sarajevo 2003.

Grković Milica, *Spisi o Kosovu*, Beograd: Prosveta /SKZ, 1993.

Huyssen Andreas, „Present, Past: Media, Politics, Amnesia,” u *Public Culture*, Br. 12, 2000.

Imamović Enver, *Korijeni Bosne i Bosanstva*, Sarajevo 1995.

Imamović Mustafa, *Historija Bošnjaka*, Sarajevo 1997.

Ivanišević Milivoje, *Srebrenica, jul 1995 – U traganju za istinom*, Beograd: Hrišćanska misao, 2007.

Jenkins Keith, *Re-Thinking History*, London, Routledge, 1991.

Jordanova Ludmila, *History in Practice*, London: Arnold, 2000.

Jones Paul, *Raymond Williams's Sociology of Culture: A Critical Reconstruction*, London: Palgrave, 2004.

Klemencic Matjaz, „Ustanovitev Slovenske Drzave – Davna Zelja vseh Slovencev?” u zborniku *Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino*, Ljubljana, 2006.

Korman Gerd, „Silence in the American Textbooks,” *Yad Vashem Studies*, VII, 1970, str. 183–203.

Koprivica Veseljko, *Sve je bilo meta*, Podgorica: Monitor, 2004.

Kurtz Christopher, „Justice in Reparations: The Cost of Memory and the Value of Talk,” u *Philosophy & Public Affairs*, Br. 32, 2004.

LeGoff Jacques, *History and Memory*, preveli na engleski Steven Rendall i Elizabeth Claman, New York: Columbia University Press, 1992.

Luković-Pjanović Olga, *Serbs: the Most Ancient People*, Indianapolis, IN.: Glas Srba, 1988.

Margalit Avishai, *The Ethics of Memory*, Cambridge, MA.: Harvard University Press, 2003.

Mitrinović Čedomil, *Naši Muslimani*, Beograd 1926.

Miller Judith, *One, by One, by One: Facing the Holocaust*, New York: Simon & Schuster, 1990.

Muller Jan-Werner (urednik), *Memory and Power in Post-War Europe: Studies in the Presence of the Past*, Cambridge: Cambridge University Press, 2002.

Nora Pierr, „Memory and Counter-Memory,” u *Representations*, Br. 26, proljeće, 1989.

Paunov Branko, (urednik), *Istorija na Makedonskiot Narod*, Tom 1, Skopje, 2000.

Rabinbach Anson i Zipes Jack (urednici), *Germans & Jews since the Holocaust: The Changing Situation in West Germany*, New York: Holmes & Meier Publishers, 1986.

Radić Radivoj, *Srbi pre Adama i posle njega: Istorija jedne zloupotrebe – Slovo protiv „novoromantičara*,” Beograd: Stubovi kulture, 2005.

Radić Stjepan, *Živo hrvatsko pravo na Bosnu i Hercegovinu*, Zagreb, 1908.

Ramet P. Sabrina, *Social Currents in Eastern Europe: The Sources and Making of*

the Great Transformation, London: Duke University Press, 1991.

Rastoder Šerbo, Janusovo lice istorije – Odabrani članci i rasprave, Podgorica: Vijesti, 2000.

Raphael Samuel, Theatres of Memory, London: Verso, 1994.

Ray Larry, „Mourning, Melancholia and Violence,” u Duncan Bell, (urednik), Memory, Trauma and World Politics: Reflections on the Relationship Between Past and Present, London: Pelgrave Macmillan, 2006.

Šćekić Draško, Sorabi: Istoriopis, Beograd i Podgorica: Sfairos/Timor, 1994.

Trifković Srđa, The Sword of the Prophet: History, Theology, Impact on the World, Regina: Regina Orthodox Press, 2002.

Trifunović Darko, Report about Case Srebrenica, Republika Srpska Government Bureau for Relations with the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia, September, 2002.

Vlajki Emil, „Marš Smrti,” Novi Reporter, br. 192, decembar, 2006.

Vucinich S. Wayne i Emmert A. Thomas (urednici), Kosovo: Legacy of a Medieval Battle, Minneapolis, Minn.: University of Minnesota, 1991.

Williams Raymond, *Culture and Society*, London, Chatto and Windus, 1958.

White Hayden, *Tropics of Discourse*, New York: John Hopkins University Press, 1978.

Živković Marko, *Serbian Dreambook: National Imaginary in the Time of Milošević*, Indiana University Press, 2011.